

CONGRESSOS D'ARQUITECTES DELS ANYS VUITANTA DEL SEGLE XIX: REVISIÓ DE L'HISTORICISME I PROGRÉS MITIFICAT.

FREDERIC VILÀ

La historiografia de l'arquitectura contemporània que fixava en el Moviment Modern el seu objectiu últim, i la clau interpretativa de l'evolució de la cultura industrial, posava gran èmfasi en dues característiques vuitcentistes com són el desgast de l'historicisme —un cop passat el moment del triomf eclèctic— i les expectatives que provocaren els nous materials i les noves tecnologies. Per contra, una revisió certament necessària d'aquests plantejaments —intentant explicar més profundament la crisi de configuració produïda— ha tendit a menys-tenir aquell rebuig i aquelles interpel·lacions com si fossin una exageració de les interpretacions anteriors. En canvi, sense per això deixar-se arrossegat amb simplisme per la perspectiva dels seus protagonistes, pot ser interessant constatar com la inquietud realment existí i com es va intentar fer-hi front.

I en aquesta línia s'emmarca el tema que aquí ens ocupa, que no és altre que considerar l'enjudiciament de la situació estilística a la Catalunya dels anys vuitanta del segle XIX, fet pels mateixos personatges que l'estaven vivint, enjudiciament que apareix ben explícit —encara que no de forma exclusiva— en el material dels Congressos d'Arquitectes celebrats a Madrid i Barcelona, on la presència catalana fou molt important.

Així, analitzarem com a la Catalunya del darrer quart del segle varia la posició valorativa envers els codis arquitectònics presents i apareix una actitud de preocupació que no existia abans, ja que el vuit-cents havia estat fins llavors molt benevolent examinant l'entorn ambiental.

Certament que amb anterioritat s'havien donat crítiques sobre aspectes arquitectònics concrets, però mai no es passava a extreure'n consideracions generals. Així, el 1841, l'higienista P.F. Monlau preconitzà l'enderroc de les muralles per aconseguir una adequada expansió urbana,¹ i el 1850 l'arquitecte A. Rovira i Trias

1. P. F. MONLAU, *¡¡Abajo las murallas!! Memoria sobre las ventajas que reportaría Barcelona y especialmente su industria de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*, Imp. del Constitucional, Barcelona, 1841.

es queixà de la mesquinesa d'inversions i de l'especulació que repercutien en la qualitat de l'arquitectura.² I fins i tot el 1852 J. Milà i Fontanals estimava com un greu mancament l'absència de dignitat ornamental.³ Però tot plegat són incidències puntuals que no pretenen en absolut abordar una visió globalitzadora, ni qüestionen la validesa del llenguatge estilístic emprat, sinó que només intenten percutir la consciència pública cara a comportaments més adequats i generosos.

En canvi, quan es delibera sobre l'encert de les pautes formals dintre les quals discorre l'existència col·lectiva, l'acceptació és la regla dominant. De manera que en l'etapa classicista només es blasmava contra els reductes barrocs i contra les infraccions normatives —pensem en les diatribes d'A. Cellés dels anys vint—,⁴ i en general es gaudia d'una total auto-satisfacció o cofoisme; n'és una mostra la vindicació d'A. Solà, que elogia sense reserves l'arquitectura que s'està fent.⁵

Semblantment passa amb el romanticisme, el qual —si bé intenta desplaçar l'interès cap al gòtic endegant l'historicisme medievalista— no se sent pas en cap carreró sense sortida sinó més aviat engrescat en una militància decidida contra les formes greco-romanes i a favor de recuperar o de conservar edificis monumentals dels segles mitjos. Manifestacions d'aquesta actitud seran —a partir dels anys trenta— protestes per la desaparició de determinats edificis, integració dels monuments en una forta dialèctica connotativa, viatges, descripcions evocadores, publicacions,... etc. En són bon exponent les intervencions a la premsa de V. Balaguer⁶ i l'obra *Recuerdos y bellezas de España* de P. Piferrer i F. Parcerisa.⁷ Tot plegat, entre narracions, anècdotes i gravats magnífics, es facilita la fugida cap a un món singular de llegendes i d'erudició, i s'estalvia l'exigència de posicions més incòmodament crítiques. En aquest sentit és ben característica la panoràmica que ofereix el mateix Balaguer —ben entrats els anys seixanta— en fer un recorregut pels carrers de Barcelona,⁸ on s'evidencia l'actitud de curiositat no compromesa, d'anecdotes i d'afinitat medievalitzant, en un suau benestar ja relacionat amb els pressupòsits eclèctics.

Perquè justament la fase eclèctica, a mesura que es va afermant, suposa un revifament de l'optimisme i un «veure bé el segle». Així, es retorna a la seguretat dels il·lustrats —després del parèntesi de la lleu pugna romàntica— en el somni de disposar —amb la tolerància estilística— d'un remei eficaç contra les incipients dificultats d'assimilació de la indústria catalana. Per exemple Ll. Rigalt, en el seu *Album*, lloa les excel·lències del moment, argumentant que

2. A. ROVIRA, «Noticia de la Junta de la Academia de Ciencias Naturales y Artes del 7 de abril de 1850», en *Diario de Barcelona*, 7 de juny de 1850, pàg. 2.909.

3. J. M. i F., «Exposición de pinturas de 1852», en *Diario de Barcelona*, 22 de juny de 1852, pàg. 3.663.

4. A.C., «Sección Bellas Artes», en *Diario de Barcelona*, 1923.

A. CELLES, «Sección Nobles Artes», en *Diario de Barcelona*, 1824-1827.

5. A. SOLÀ, «Traducción de una carta escrita por D. Antonio Solà al sabio Señor D. Jaime Terreti...», en *Diario de Barcelona*, 20 de juliol de 1818, pàgs. 1.587-1.592.

6. V.B., «Variedades», en *Diario de Barcelona*, 1850.

7. P. PIFERRER, F.X. PARCERISA, *Recuerdos y bellezas de España*, Imp. Joaquín Verdagué, Barcelona, 1839-1865.

8. V. BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Ed. Salvador Manero, Barcelona, 1865.

«... por fortuna, desde 1830 acá el análisis ecléctico de los varios estilos conocidos... han dado lugar a una crítica menos excepcional y más prendada, y un laudable empuje a la revolución que tan fecundos veneros está señalando á las artes modernas. Gracias á estos esfuerzos aunados, empieza á deslindarse el arte del siglo XIX cuyos elementos se destacan cada día más».⁹

I anant més lluny —a mitjan dels anys setanta— J. O. Mestres elogia les realitzacions avançades del present, que

«... ha visto extender la edificación por los contornos de la ciudad, haciéndose el paseo de Gracia, y posteriormente, un ensanche cual nadie podía esperar, y que lo embellecen, en el sentido material, cinco estaciones de otros tanto ferro-carriles y sinnúmero de fábricas cuyas altas chimeneas despiden robustas y espesas bocanadas de humo proclamando desde aquellas alturas los portentosos usos que la industria moderna ha sabido hacer del vapor, que por sí solo ha producido una revolución general en el modo de vivir de la generación presente.

Al vapor se deben, estos grandiosos palacios de la industria moderna amueblados por potente y bulliciosa maquinaria que con sus acompasados murmullos y precisos movimientos parece que canta y celebra en confusa algarazara las glorias de la civilización de nuestro siglo...».¹⁰

No obstant això, el mateix Mestres clou aquesta mena de balada al progrés amb presagis —«*un mar de melancólicas meditaciones*»— i temors a la destrucció i a la revolta que, simbòlicament, ens fan adonar d'un canvi que s'està produint, i del fet que l'equilibri trontolla. I la importantíssima proclama de Ll. Domènech i Montaner *En busca de una arquitectura nacional* ens mostra que finalitza la placidesa:

«... No acabariam si volguéssim indicar totas las dificultades que en la práctica se oponen y que obligan á recorrer á novas formas que, per disfressar de gòtiques ó mudejars, deuriem enflocar ab cuatro fullaracas de la época posant encara més de manifest la pobresa de nostra forsa de creació...».¹¹

i que s'ha d'explorar una via que garanteixi —ultra la identitat nacional, que és el motiu de l'article— un llenguatge arquitectònic més adequat que l'actual.

A mitjan dels anys setanta la panoràmica deixa, doncs, de ser clara i les nuvolades inauguren el regne de la inquietud que correspon al període crític de la fase eclèctica, que es manifestarà amb tots els seus atributs —com indicàvem— en els Congressos dels anys vuitanta.

Els Congressos són una plataforma excepcional, degut al fet que —com a

9. LL. RIGALT, *Album enciclopédico-pintoresco de los industriales*, Lit. de la Unión, Barcelona, 1857-1859.

10. J.O. MESTRES, *De las asociaciones, hermandades, gremios o cofradías de constructores en general, y principales obras que ejecutaron en el extranjero y en España, y particularmente en esta ciudad*, Imp. La Renaixensa, Barcelona, 1875.

11. LL. DOMÈNECH I MONTANER, «En busca de una arquitectura nacional», en *La Renaixença*, 31 d'octubre de 1877, pàg. 299.

fenòmens típics de la Restauració— recullen i donen decòrum a un llarg procés reivindicatiu precedent, associacionista i d'autodefinició, en el qual l'exercici de l'arquitectura passa de l'òptica acadèmica dels il·lustrats a la professional, que respon millor a les exigències burgeses de rendibilitat clara i quantificable. I aquesta òptica professional, renovada per la conscient assimilació de la moderna tecnologia, no renuncia però a la seva dimensió creativa, justament posada en qüestió en els debats.

Des d'un punt de vista d'emmarcament, els Congressos són promoguts per la «Sociedad Central de Arquitectos» i per la «Asociación de Arquitectos de Cataluña», i el seu àmbit és estatal. I anecdòticament, les motivacions circumstancials del fet que es duuguin a terme són, pel de Madrid del 1881, la coincidència amb les commemoracions del centenari de Calderón de la Barca i, pel de Barcelona de 1888, els actes entorn de l'Exposició Universal.

Abordant, doncs, l'anàlisi de les ponències, pot apreciar-se com en el Congrés del 1881 s'ofereix una mena d'esquema de la problemàtica i s'insinuen els camins de discussió que després es ratificaran amb més solidesa en els anys següents.

D'entrada, l'arquitecte logronyès Luis Tomás exposa la ponència *«Ideal de la arquitectura contemporánea: medios de realización, deducido del estudio comparativo y razonado de las épocas precedentes»*, on apareix una primera declaració antihistoricista, afirmant que el geni creador de l'artista no es pot *«confinar»* a reproduir estils antics, i on es proposen com a arquetipus de la contemporaneïtat edificis que responguin als requeriments presents, com el teatre, els establiments industrials i els hotels de família,

*«... siendo en estas construcciones nuevas donde se ha comenzado á dar un gran desarrollo al empleo de la fundición y del hierro, y donde la precisión de satisfacer á necesidades nuevas, ha conducido frecuentemente á la adopción de líneas, de formas y de proporciones que no se encontraban en el alfabeto arquitectónico, y que constituyen, por tanto expresiones bien señaladas del ideal moderno en el arte...».*¹²

Després es produeix la intervenció aïrada de J. Artigas i Ramoneda, catedràtic d'Història de l'Arquitectura de l'Escola de Barcelona, que en termes pugilians preconitza el temple cristià medieval com l'únic model vàlid, i argumenta que

«... No se forma un arte nuevo sino cuando un nuevo ideal y transcendente viene a encarnarse en el corazón y en la mente de los pueblos, ideal que no aportó el Renacimiento...»

*Tal ha sido el Renacimiento, y tal serán nuestros días si un esfuerzo de corazón y de amor en los artistas contemporáneos, que tanto brillan en el saber hacer... no les lleva al ideal religioso, á la vez artístico... de la Edad Media... porque nos enseñaron el saber sentir, y sabiendo sentir y sabiendo hacer, es como tendrán carácter y estilo propio nuestras producciones arquitectónicas...».*¹³

12. Congreso Nacional de Arquitectos, Tip. Gregorio Yuste, Madrid, 1883.

13. Ibidem, pàgs. 91-92.

Això, tot seguit, provoca una sèrie de reaccions hostils que demostrin fins a quin punt es discrepa d'aquesta voluntat de referir-se al passat per resoldre la dificultat, i s'arriba a l'extrem de sol·licitar¹⁴ una votació que clarifiqui la postura de l'assemblea (votació a la qual la presidència, diplomàticament, no acceideix, per tal de no forçar conclusions unitàries i de mantenir-se en un pluralisme «més científic»...).

No obstant això, no és la d'Artigas l'única mostra del pensament català, perquè J. Domènech i Estapà, de títol recent, presentà la ponència *Estudio de las construcciones de hierro en España, atendiendo al clima y á las costumbres; cómo deben establecerse y á que condiciones han de satisfacer. Combinación del hierro con los materiales del país*», on defensà incondicionalment l'estudi i l'ús dels nous materials, que veia com un antídoto contra el mimetisme i la manca d'originalitat, i als quals, a més, atorgava la virtut de retrobar la desitjada genuïnitat vuitcentista:

«... De este razonado estudio nacerá indudablemente la verdadera arquitectura del siglo XIX, en que se reflejará el portentoso adelanto de las ciencias, y que no podrá en ningún caso confundirse con otra anterior, del propio modo que nuestro siglo presenta una faz completamente distinta de la de los que la precedieron...».¹⁵

Certament, aquesta proposta no rebrà tampoc una acceptació unànime —ja que es dubta de les qualitats monumentals del ferro i s'és reticent respecte de la substitució de la pedra com a material bàsic i perenne—, però sembla que existeix un acord bastant ampli a admetre que Domènech aporta —juntament amb Luis Tomás— l'explicitació del qüestionament de l'època, la negació del mimetisme i la possibilitat d'una nova via que s'ha de considerar.

En qualsevol cas resta evident que «l'estat actual» esdevé una categoria polèmica de la qual cal ocupar-se, sigui mirant cap endarrera o cap endavant. I, en el període d'interval entre els dos congressos, a través d'un discurs a l'Acadèmia Provincial de Belles Arts de Barcelona,¹⁶ L. Serrallach i Mas, professor de l'Escola d'Arquitectura, enumera els punts més importants de la inquietud: impressió que l'arquitectura està aturada, que el segle XIX no és creatiu, que —per alguns— els avenços de la ciència i de la tècnica en són la causa, que —per altres— l'origen de la dificultat rau en la proliferació d'estils, que una racionalització desmesurada pot dissoldre la imaginació i el sentiment, que l'individualisme és exagerat, que l'època és voluble en les seves idees, que l'absència de religiositat arriba a fer estèril el medi, i, per acabar, que erròniament es creu que els nous materials generaran sense més l'art del present... I a aquesta llarga relació de vicis, Serrallach enfronta retòricament un llistat de virtuts oposades: contra l'individualisme, valorar la societat; contra la volubilitat, constància; contra el materialisme, espiritualitat... Però, al marge de l'escassa lucidesa d'un diagnòstic tan dispers sobre la salut arquitectònica, la peça oratòria té l'encert de

14. Ibidem, pàg. 113.

15. Ibidem, pàg. 229.

16. L. SERRALLACH, *Observaciones acerca de las causas que influyen en el estado actual de la arquitectura*, Tip. Celestino Verdaguer, Barcelona, 1884.

fer una crònica exhaustiva de les formulacions que aleshores degueren tenir plena vigència.

Així, i com a prolongació d'aquest ambient, el Congrés d'Arquitectes de Barcelona del 1888 dedicarà —com ho féu al de Madrid del 1881— un ampli espai de sessions al tractament de la consideració que mereix l'arquitectura contemporània.

I al respecte és curiós constatar l'escàs interès que la configuració formal provoca en altres sectors professionals que li són afectes, ja que també amb motiu de l'Exposició es reuneix a Barcelona el Congrés Internacional de l'Enginyeria, on només hi apareix una al·lusió al tema, en la comunicació de l'enginyer J. Arajol, el qual estima que cal resoldre correctament el problema tècnic i la resta ja donarà per escriure.¹⁷

Representant novament el fil del discurs vuitcentista dels arquitectes i examinant els textos del seu segon Congrés, veiem com J. Bassegoda i Amigó, llavors auxiliar de la càtedra de materials també a l'Escola d'Arquitectura, trenca el gel amb la ponència titulada *Determinar el modo cómo influyen la naturaleza y condiciones de los materiales en las construcciones arquitectónicas, bajo el triple concepto artístico, científico y económico*. És una intervenció violletiana, molt ponderada, però inequívocament crítica amb l'historicisme mimètic:

*«... Bajo el influjo de tan perniciosas ideas viéronse las principales ciudades de Europa llenarse de monumentos que eran el reflejo de civilizaciones completamente distintas de la nuestra, además de que ofrecían el grave inconveniente de que la extremada sencillez de los ordenamientos clásicos no podían avenirse con las múltiples necesidades de nuestra civilización. Y como si no bastase... apareció... la Arquitectura de la Edad Media... cuyo estudio interesantísimo, bajo todos conceptos, produjo igualmente la inconsiderada aplicación de sus peculiares disposiciones y formas á las construcciones de nuestros días, y los edificios que poco antes pretendían ser griegos, egipcios, persas ó pompeyanos, se construyeron después románicos, góticos, bizantinos, con mengua cada día mayor del genio artístico del siglo XIX...».*¹⁸

A partir d'aquí constata l'existència de les escoles que lluiten per imposar-se, com la idealista, la racionalista i l'eclèctica, escoles que fan jugar als nous materials —i més concretament al ferro— papers tant distants com el de pura subsidiaritat vergonyant o el d'erigir-se en causa automàtica de l'estil. Bassegoda les jutja totes dues igualment incorrectes:

*«... Ambos extremos son igualmente temibles...; los primeros oponen un dique á la marcha progresiva de la Arquitectura...; los segundos llegan á excluir á la Arquitectura del rango de las bellas artes desde el momento que afirman que basta resolver el problema estático para tener formas y disposiciones admisibles bajo el punto de vista artístico...».*¹⁹

17. *Congreso Internacional de Ingeniería*, Tip. Luis Tasso, Barcelona, 1890, pàgs. 161-162.

18. *Segundo Congreso Nacional de Arquitectos*, Tip. La Academia, Barcelona, 1889, pàg. 76.

19. *Ibidem*, pàg. 84.

i alerta molt clarament sobre un perill d'ingenuïsmes precipitat, ja que el material ha de ser estudiat, conegut i utilitzat correctament —on i quan cal—, però ni condemna absolutament l'arqueologia, ja que les formes no naixen espontàniament —«como los hongos»—, ni l'ús del ferro —«sólo un factor del gran problema»— no resolrà la crisi formal de l'època.

Més radical resulta Domènech i Estapà, que reitera amb força la seva proposta de l'any 1881:

«... la sociedad actual se halla en el caso de resolver grandes problemas constructivos, y más podríamos tachar de sobrado numerosos los ideales á que aspira, y para llegar á ellos necesita forzosamente atender á los materiales que la industria moderna les proporciona. ¿Cuándo se había presentado al arquitecto la necesidad de estas grandes naves de amplitudes colosales, ... atrevidos puentes, ... observatorios astronómicos, ... no son acaso ideales hermosísimos que podrían dar vida á la moderna Arquitectura?

... No faltan ideales; lo que falta es que el arquitecto dé á los materiales la importancia que tienen; es preciso que los estudie y les dé forma apropiada cuando uno se presenta; que no lo abandone á otros constructores que miran sólo el fin estrictamente utilitario y no tienen en cuenta para nada las proporciones estéticas de sus elementos, y marchando al compás y á la cabeza, si puede, de los adelantos científicos que se realicen, sea el porta-estandarte de la forma del material, de la proporción de los elementos constructivos y de la cumplida satisfacción de las necesidades de la sociedad en que se encuentra.

Si así lo hace el arquitecto, no necesitará ir copiando los estilos arquitectónicos de otras épocas, y no quedará rezagado en el gran movimiento de adelanto que la construcción, en general, ha obtenido en este último cuarto de siglo XIX.

*... ¿no constituye un verdadero estilo este conjunto de formas que distinguimos en estos grandiosísimos andenes, completamente propios de la época actual? Nuestros venideros ¿dónde creéis que irán a admirar i estudiar las obras de nuestra generación? ... admirarán como peculiares de esta época las que hoy llamamos industriales y que, por tener este exclusivo fin, tardarán en obtener la forma bella que la ciencia, sin ninguna duda, al fin ha de proporcionar, pero que el sentimiento estético del arquitecto podría adivinar, si desechara las preocupaciones que la mala costumbre de copiar exactamente las formas de nuestros antepasados, ha hecho nacer de él, cuando debían aquellas servirle sólo de base para sus estudios y de enseñanza para que se inspirara en el progresivo adelanto del arte arquitectónico á través de las distintas edades...».*²⁰

Observem que en els fragments precedents Domènech proclama un racionalisme idealista que mitifica la funció i el procediment, ja que de la felicitat conjunció d'un programa de necessitats modern i de la destresa en l'utilització del ferro s'aconseguirà desbloquejar l'impasse de la manca d'originalitat.

La resta d'intervencions catalanes dona visions diverses —com la de Torras, que considera l'ideal com a causa ineludible de la forma artística,²¹ o la de Villa, a qui inspira més confiança —sense però blasmar contra el ferro— la pedra i les formes medievals.²² Els arquitectes foranis es decanten —excepte Cabello i Lapiedra, més favorables al passat— en pro de la línia de Domènech: Luis Tomás,

20. Ibidem, pàgs. 94-96.

21. Ibidem, pàg. 99.

22. Ibidem, pàg. 118.

Aguado,... De manera que en conjunt s'aprecia en aquesta comunicació una clara severitat contra l'historicisme i una esperança —més suau en Bassegoda, més decidida en Domènech— en el fet que dels nous materials i de les noves tecnologies pot sorgir-ne un camí de superació de la situació detestada.

A més, hi haurà una altra ponència que servirà de ratificació a aquestes deduccions, presentada per J. Torres i Argullol: *«Cómo podría obtenerse que los oficios é industrias auxiliares de la construcción arquitectónica, recuperaran en el concepto artístico la importancia que tuvieron en otras edades»*. Malgrat el regust ruskinià de la seva enunciació, Torres enyora èpoques passades pel relleu que hi havia gaudit l'artesanat, però alhora nega —coincidint amb la participació de Rogent— la rutinària imitació dels repertoris de la història i aspira a una integració globalitzadora dels diferents components del fet arquitectònic que permeti un producte dignament contemporani:

*«... Es probable que á no tardar aparezca clara, esplendente y majestuosa, rodeada de importantes amigos auxiliares, alguna proporcionada, armónica y apropiada manifestación arquitectónica del siglo XIX...».*²³

I menys tibadament que quan els congressistes dirimien sobre l'arquitectura com a gran art, aquí, en ocupar-se dels «oficis i indústries», aquests tipus de conclusions no són controvertides i sembla haver-hi un acord total. Si abans el ferro provocava com a mínim tot un seguit de matisacions —i en alguns casos oposicions reticents—, ara tothom veu molt clar que cal dominar les tècniques, que s'ha d'abordar el control de la indústria, i que de l'estudi d'aquestes arts «auxiliars» —i no dels codis pretèrits— naixerà l'autèntica originalitat de l'arquitectura entesa com a totalitat.

I justament aquest seria el balanç que ens deixen la reflexió i la crítica de finals del segle passat a Catalunya: la situació de l'arquitectura és un dilema perquè no es disposa d'un llenguatge estilístic que expressi bé l'època, i s'ha de treure l'entrellat cercant un camí adequat. Un sector tendeix encara amb força cap a l'eclecticisme, a la manera d'una pedagogia creativa de la història, intentant purificar-lo de la imitació rutinària. Un altre fa una proposta utòpica, veient en l'estudi i l'ús de les noves tecnologies i dels materials de la indústria, i en la disciplina de les necessitats actuals, una mena d'idealisme racionalista i funcionalista. I el debat teòric no aporta res més, trobant-nos al cim del 1900 —com sintetitza la visió retrospectiva de J. Puig i Cadafalch— amb aquestes dues grans tendències i una sola aspiració de modernitat —«un nou cicle arquitectònic»— que potser cal cercar no pas en els textos sinó en les assaigs —a voltes aventurats i apassionats— de les obres construïdes:

«... vense ya claramente dos tendencias: la que se ha enamorado de los nuevos recursos constructivos y la que se ha dejado deslumbrar por los nuevos conocimientos históricos y arqueológicos. Y una y otra, durante esos últimos años, han

23. Ibidem, pág. 194.

ido imperando aquí y allá é imperan aún en toda Europa, produciendo diversos matices y diversas escuelas...

Pero, entre tantos intentos, lo que ya indudablemente se presiente es el principio de un nuevo ciclo arquitectónico.

*La resolución artística de este problema es la arquitectura que vaga é indecisa-mente se dibuja al comenzar el siglo XX...».*²⁴

Frederic Vilà i Tornos

*Professor del Departament d'Història de l'Art
Estudi General de Lleida (U.B.).*

24. J. PUIG I CADAFALECH, *Arquitectura. Historia General del Arte, II*, Editorial Montaner y Simón, Barcelona, 1901, pag. 899-900.